

Михайлів І.Г.

Львівський національний університет імені Івана Франка

(ПЕРЕ)ОСМИСЛЕННЯ «РАДЯНСЬКОГО» У СПОГАДАХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

У статті проаналізовано процес (пере)осмислення радянського (його норм, цінностей, повсякденних практик) у спогадах українських істориків, навчання і професійна реалізація яких припали на другу половину ХХ ст. Встановлено суперечливість цього процесу в сучасній Україні: з одного боку, автори спогадів викривають вади політичного режиму, а з другого – уникають писати, як цей режим проникав у їхнє життя. У цих спогадах здебільшого окремо існують політика (влада) і життя людини, навіть тієї, яка силою професійних обов'язків мусила бути частиною ідеологічної системи. Доведено, що переосмислення «радянського» для історика не обмежується якимось конкретним періодом, у ньому переплітаються особистий досвід і суспільно-політичні процеси. Рушійним став період «перебудови» і процес розпаду Радянського Союзу, становлення незалежної України, які остаточно дали поштовх сумнівам і переосмисленню системи, для деяких істориків усвідомлення минулого триває й дотепер. На осмислення радянського істориком значний вплив мали місце походження, батьківське виховання та оточення, умови навчання в університеті, університетської системи, роботи над своїм дослідженням, прослуховування іноземних радіопередач, музики та перегляд фільмів, читання праць зарубіжних істориків, поїздки за кордон, які формували часом критичні настрої. Усе ж будь-які сумніви і критика тривалий час залишалися на приватному рівні; переосмислення було складним і тривалим, а повне звільнення від ідеології і принципів радянської системи – відносним. В умовах ХХІ століття спогади стають інструментом конструювання минулого. Через (пере)осмислення радянського періоду мемуаристи намагаються впливати на сучасне суспільство, часом спотворюючи чи приховуючи моменти минулого (через осуд і виправдання) і підпорядковуючи їх сучасним актуальним потребам.

Ключові слова: спогади, історик, радянський період, переосмислення, біографістика.

Постановка проблеми. (Пере)осмислення минулого і встановлення його зв'язку із сучасністю є сутністю мемуаристики. У незалежній Україні особливого значення набуває переосмислення радянського періоду. З одного боку, автори мемуарів прагнуть очистити минуле від фальшувань, а з другого – у прагненні відмежуватися від цього минулого творять нові стереотипи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мемуарів як історичного джерела торкалися в дослідженнях О. Ясь [26], Н. Любовець [14], С. Макаруч [15]. У цій статті чи не вперше увагу звернено на спогади, видані в незалежній Україні. З-поміж інших це спогади істориків – науковців і викладачів. Українські дослідники вже здійснили кроки до осмислення «радянської людини», однак до завершеного образу ще далеко. Важливими в цьому напрямі є праці Ю. Каганова [8], Н. Тарарак [24], С. Сечки [22]. Не менш значущі дослідження постатей істориків (під кутом зору «історик у радянський час», «історик і суспільство», «історик і влада») у працях А. Портнова [18], С. Водотики [1], В. Смо-

лія [6]. У більшості цих досліджень ідеться про покоління істориків 1920–1930-х років, натомість меншу увагу звернуто до істориків, професійна реалізація яких припала на другу половину ХХ ст.

Джерельною базою цього дослідження стали спогади й матеріали інтерв'ю українських істориків Станіслава Кульчицького [7], Ярослава Ісаєвича [5], Костянтина Кондратюка [11], Юрія Сливки [23], Івана Рибалки [21], Івана Патера [17], Леоніда Зашкільняка [13], [4], Володимира Кадеєва [9], Григорія Гончарука [2], Степана Мовчана [16] та інших, опубліковані в незалежній Україні. Автори спогадів – це генерація науковців, професійне становлення яких відбувалося в радянську епоху і які шукали можливості для творчої діяльності в умовах політичних обмежень. Названі історики – вихідці з різних регіонів (Львівщини, Київщини, Одещини, Харківщини), представники покоління 1930–1940-х років (крім І. Рибалки, що був 1919 року народження), вихідці із сільських родин, випускники історичних факультетів Львівського, Київського, Харківського, Одеського університетів, які згодом працювали в цих універ-

ситетах. Тематика їхніх досліджень здебільшого стосувалася України.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати (пере)осмислення «радянського минулого» у світлі особистих досвідів українських істориків та його відображення в спогадах, урахуваючи специфіку спогадової літератури в незалежній Україні, життєвий досвід істориків, суспільно-політичні умови.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спогади істориків є особливим джерелом. Сам історик-мемуарист в якомусь сенсі – фігура парадоксальна: він звично звертається до пам'яті як до джерела свого дослідження, професійно відтворюючи картини минулого, а водночас жанр спогадів дає йому змогу розкрити «власний простір переживання» історичних подій, підкреслити власний погляд у сприйнятті минулого, поділитися життєвим досвідом – те, що зазвичай приховується. Зрештою, досягти цієї суб'єктивності не завжди вдається, адже історія формує історика не меншою мірою, аніж історик формує історію [10, с. 83].

Залишається відкритим питання про мотиви, якими керуються історики-мемуаристи: бажанням залишити слід в історії, переосмислити життєвий шлях чи спростувати стереотипні судження про минуле. У будь-якому разі мемуари істориків мають характерні риси: порушують межу між науковою об'єктивністю і суб'єктивністю у формулюванні суджень, спрямовані на окрему цільову аудиторію, є точними в хронології (історик і свій текст сприймає як майбутнє історичне джерело). Для істориків це є також нагодою представити власний досвід з наголосом на його повчальності.

Зсув свідомості професійного історика відбувається швидше, ніж у людини іншого фаху. Тому можна припустити, що справжнє розуміння сутності радянського для фахових істориків не було таємницею, воно відбувалося ще в радянський період. По суті, історики фіксують у спогадах давно сформульовані судження, а вже ці спогади, видані друком, стають інструментом для переосмислення минулого: такі спогади мають властивість руйнувати старі стереотипи, водночас підпорядковуватися сучасним, тому так само потребують критичного вивчення.

У контексті спогадової літератури постає питання співвідношення фаху історика та інакомислення. З одного боку, існує феномен радянської історичної науки, де «комунізація» історії призвела до того, що вона перестала бути наукою в класичному розумінні слова, а набула ознак

послушної служниці режиму та інтерпретатора його політики [6, с. 5–7]. Тож витвором радянської системи науки став і особливий тип радянського історика, основними рисами якого були інтелектуальна пасивність, безініціативність, автоматизм мислення, внутрішня самоцензура. Офіційна ідеологія в СРСР найбільший вплив мала на номенклатурних працівників і гуманітарну інтелігенцію. З іншого боку, тоталітарний режим, попри прагнення до суцільного контролю, не міг оминати об'єктивні закони суспільного життя і був змушений діяти з урахуванням обмежень, накладених закономірностями економічного розвитку, історичною спадщиною, специфікою культури того чи іншого регіону [8, с. 57]. Отже, виникає питання: як у практиці істориків поєднувалися вимога не конфліктувати із системою з бажанням відстояти власну індивідуальність? Водночас у пострадянській Україні стало звичним узагальнювати радянський досвід таким чином, аби він виглядав цілісним, зовнішнім і, головне, колективним [20]. Мемуаристика є доброю нагодою простежити індивідуальні особливості в позиції істориків.

У цій статті під поняттям «радянське» мається на увазі й система образів (зокрема, візуальних), і система життєвих правил, і спосіб життя людини. Водночас треба брати до уваги, що в контексті спогадів це поняття отримує ще ширше значення – розуміється як історичний період, державна система, суспільно-політичний лад. Взагалі, сприйняття радянського починалося з дитинства, та найбільш активне його пізнання припадало на період навчання і професійної реалізації. У спогадах ця «поява сумнівів» безпосередньо пов'язана з формуванням проукраїнських настроїв. Попри те, що (пере)осмислення «радянського» відбувалося впродовж життя, головним поштовхом став розпад Радянського Союзу та утворення незалежної України.

Освіта й виховання є ключовими у формуванні світогляду людини, її особистості. Здійснюються вони через сім'ю, навчальні заклади. Розбіжності між декларованими гаслами і життєвими реаліями, особливо на ґрунті сімейного виховання, виступали однією з найчастіших причин зневіри в комуністичних ідеалах та звернення до національної культури, патріотизму серед молоді [8, с. 115]. У спогадах дехто з істориків вказує на вагомий вплив батьків у формуванні критичного ставлення до комуністичного режиму, особливо в Західній Україні: «Батько у студентські роки був керівником і активним учасником одного із двох

гуртків українознавства. Приятелював з такими відомими пізніше в історії людьми, як Євген Неронович, Надія Суrowцева та іншими, які пізніше стали діячами українського національного відродження» [5, с. 314]. І справді, у вихідців як із сімей інтелігенції, так і селянських родин, особливо в Західній Україні, національне питання у світогляді займало першорядне місце: тут майже кожної родини торкнулася трагедія війни, і майже кожна сім'я мала причетність до українського руху опору, в когось були родичі за кордоном. Траплялося й по-іншому: «Спілкуючись упродовж життя з поколінням батьків, я не міг скористатися їхнім життєвим досвідом, щоб змінити власний світогляд. Навіть мети такої не ставив перед собою, тому що був наскрізь індоктринованою радянською людиною» [7, с. 313]. Тоді ключовими ставали зовнішні обставини.

Звичайно, великий вплив на формування світогляду мала Друга світова війна: «Насамперед з перших днів, навіть годин, війна стала величезною трагедією для кожного з нас і для всього нашого народу, при цьому для українського передусім» [21, с. 74]. Початок війни в дитячій пам'яті пов'язаний з проводами на фронт батька чи когось із членів родини. Ще більшим поштовхом до критичного (пере)осмислення дійсності ставала безпосередня участь у бойових діях, як-от у І. Рибалка: «Хід війни одразу став непередбачливим. За багато часу до краху гітлерівського плану блискавичної війни лопнув, як мильна булька, міф радянської пропаганди про війну Червоної армії на території противника» [21, с. 75].

Війна робила людину менш залежною від системи, породжувала надії на повоєнну демократизацію: «Перше, що вразило з розповіді з місць, це погордливе, зневажливе, підозріле, а то й відверто вороже ставлення керівних партійних і державних працівників до визволеного населення. Особливо нас дивувала поведінка багатьох командирів, які забули, що мільйони людей залишились в окупації через відступ Червоної армії і тепер стали вважати цих людей другорядними, нечистими, якимись пристосуванцями... Різним утискам, а то й репресіям часто піддавалися ні в чому не винні чесні прості люди» [21, с. 91].

Інституцією, яка впливала на формування свідомості людини, була школа. Радянська школа виховувала пристосуванство. У спогадах Я. Ісаєвича читаємо: «Нас привчали, що на уроках треба говорити про Сталіна і про радянську владу. Ми не сумнівалися, раз так треба, то і треба» [5, с. 318]. Однак викорінення релігійних традицій (зокрема,

заміна релігійних свят колективними зібраннями) часто-густо мало зворотній ефект: відчуття приривності, а згодом – сумнівів.

У середовищі студентів, якими на той час були майбутні історики, «хрущовська відлига» поступово звільняла від страху періоду сталінізму. Студентів опановувало відчуття змін [16, с. 354]. Я. Ісаєвич оцінює цей період як «злам двох віків», С. Кульчицький говорить про нього як перший зсув свідомості. Утім, це бачення вже істориків-науковців та й із сучасної перспективи. Тоді ж для пересічної людини йшлося не так про усвідомлену критику культу особи Сталіна («Перший зсув свідомості стався у зв'язку з ХХ-м з'їздом КПРС. Я не розумів, що сталося, бо боротьба з так званим «культу особи» була дуже обережною. Мені було цікаво, і я почав шукати інформацію» [7, с. 378]), як про руйнування старих страхів і появу можливості для критичного осмислення подій, у тому числі комуністичних ідей. Виникали сумніви в комуністичній ідеології та її практичній реалізації.

Свідомісні зміни були також результатом осмислення суперечливих партійних рішень: «Уперше зсув основоположних понять, закладених у свідомості людини, я відчув у 1956 р. Це було пов'язане перш за все з ревізією ХХ з'їздом КПРС постулату про неминучість ракетно-ядерної війни <...> У повоєнні роки всі ми жили в очікуванні Третьої світової війни. Добре пам'ятаю, з якою полегкістю я, тоді 19-річний юнак, перед котрим тільки розкривалося життя, сприйняв постулат партійного з'їзду про відсутність неминучої загрози ракетно-ядерної війни» [7, с. 315]. Я. Ісаєвич цей період згадував у зв'язку з припиненням переслідувань студентів. Сучасні дослідники бачать цей час як заміну перманентного масового терору на індивідуальний, вибірковий, а у відносинах громадян і влади – як «споживацький поворот»: населенню запропоновано мінімум матеріальних благ в обмін на малоефективну працю і відстороненість від політики [8, с. 57–58].

Побутує думка, навіть серед істориків, що в післявоєнних університетах навчалися вихованці, які сприймали радянську дійсність уже природно. І справді, тогочасна молодь була продуктом так званого комуністичного будівництва 1920–1930-х років, головними принципами життя стали уніфікація та колективізм. У суспільстві зростала частка громадян, народжених уже в СРСР, а партійно-радянське керівництво особливу увагу приділяло вихованню молоді, зокрема сту-

дентської, в дусі більшовицьких гасел [16, с. 345]. Однак попри те, що студентська молодь перебувала під пильною увагою партійних ідеологів, вести мову про тотальну «комунізацію» навряд чи правильно. Ідеологічна обробка не могла перекреслити інтелектуальний розвиток та самоорганізацію молоді. Молодіжне середовище завжди виступало найбільш чутливим і критичним до дійсності, гостро реагуючи на розбіжності між декларованими гаслами і реаліями сьогодення [8, с. 122].

Упродовж навчання студенти стикалися з численними обмеженнями. Особливо підпадали під вплив ідеології гуманітарні й суспільні науки, зокрема історія. Обов'язковими вимогами до академічних текстів стали опора на марксизм-ленінізм, дотичність до поточної соціально-політичної ситуації, наявність ідеологізованої риторики [8, с. 122]. Університети остаточно втратили свободу: «На першому курсі я був розчарований школярським характером навчання. Нічого такого справді глибокого і університетського я не відчув» [5, с. 319–320]. Одним із ключових курсів в університетському навчанні стала історія КПРС, тематику досліджень було повністю підпорядковано ідеології. У відповідь здібні історики «втікали» в давніші часи, аби не наражати себе на небезпеку ідеологічних звинувачень. Більше осмислити сутність деформації історичної науки історики могли вже з позиції викладацької роботи: «Хоча я історією України займався ще в довоєнні роки, будучи студентом, але починаючи її викладання, став відчувати брак знань і їх безсистемність» [21, с. 146].

Частиною університетського життя, про що згадують мемуаристи, були доноси. Атмосфера підозріливості й страху впливала на стосунки між студентами. У спогадах ідеться про те, що на тлі загальної атмосфери підозріливості було небагато товаришів, з якими можна було поділитися критичними міркуваннями [11, с. 118]. Практика доносів була спрямована на те, щоб привчити працівника (студента) до послуху й покірності. Контроль за настроями студентства відбувався через комсомольські, партійні й профспілкові організації. Завершувалися такі засідання типовими оргвисновками: попередження, догана, сувора догана, а в окремих випадках – виключення з комсомолу. Це була своєрідна школа «радянзму» [16, с. 345]. Усі ці заходи були покликані виробляти почуття колективізму, залежності від існуючої системи. Усе ж, попри страх у студентські часи сказати зайве, більшість

мемуаристів схильні ідеалізувати університетське оточення.

Робота з архівами є невід'ємною частиною праці історика. Згадки про це у спогадах займають особливе місце. Зіткнення з архівними матеріалами утверджувало в думці неправдивість радянської версії історії. Станіслав Кульчицький, тепер відомий дослідник Голодомору, пише: «Тоді я навіть не замислювався над логікою дій сталінської команди, на першому плані був сам факт голодування. Як виявилось, це було голодування в таких апокаліптично жахливих масштабах і формах, які одразу примушували задуматися: що це за влада, яка створювала на селі ситуацію, коли матері їли своїх дітей, а дорослі діти – своїх батьків? Злам світогляду відбувався у мене блискавичними темпами» [7, с. 321]. Аналіз документів (хай навіть в обмеженому доступі) розширював світогляд і проблематику питань, сприяв критичному осмисленню минулого. Повною мірою це відбулося вже на етапі розпаду Радянського Союзу і початку незалежності України.

У радянський період зарубіжні відрядження були рідкістю. Однак коли вони траплялися, то ставали поштовхом для порівняння і критичного переосмислення радянської дійсності. Для львівських істориків такою країною була Польща, а особливо її культурно-інтелектуальне середовище. Щоденний досвід доводив порівняно вищий рівень життя та більшу свободу слова в Польщі, ніж в Україні: «Вразило те, що на полицях бібліотек вільно стоять ті праці, які в нас у Радянському Союзі були заборонені, скажімо, Зигмунд Фрейд, різні філософи німецькі і т. д.» [4]. Для українських істориків, які потерпали від жорсткої цензури, можливості польських колег були мрією. Образ Польщі у спогадах близький до взірця лібералізму на протигагу радянському консерватизму. У Польщі, попри ідеологічний контроль, інтелігенція згуртовано протистояла системі. Сьогодні історики схильні пояснювати це впливом шляхетської традиції, коли шляхта вважала себе духовним провідником народу-нації [19].

Формували критичні погляди істориків і проблески альтернативної інформації другої половини ХХ ст. (дисидентський самвидав, закордонні радіотрансляції та література). Як згадують історики у спогадах, на них суттєво впливало прослуховування закордонних радіопередач і читання зарубіжної літератури: «Дуже на мене впливало десь так із класу восьмого-десятого слухання радіопередач. Досить багато слухав передачі Москви іноземними, слов'янськими

мовами <...> сербсько-хорватською, словенською, македонською мовами...» [5, с. 316–317]. Захопленню молоді західними радіостанціями сприяла популяризація ними музики різних стилів, зокрема й рок-музики, яка тоді була в моді. Тож до таких же стимулів критичного осмислення дійсності можна віднести й прослуховування західної музики і перегляд фільмів, які суттєво відрізнялися від радянських: «Хоча радянська ідеологія засуджувала цю т. зв. «буржуазну» елітну музику, але ми всі слухали «Голос Америки», радіо «Європа», радіо «Свобода». І радіо «Прага» – там була прекрасна найпередовіша західна музика в 1960-х і до 1968 <...>. І от ми її всі слухали, захоплювались і по-дисидентськи ставились до дійсності» [13]. Схожі відчуття викликав і перегляд фільмів: «Тоді в першій чи другій поїзді в Польщу в 1974 я уже зовсім знесилений пішов в кіно на голосного тоді на Заході «Хресного батька» видатного американського режисера Френсіса Коппола. Цей американський фільм тільки тоді виходив у прокат, було 2 серії, а в Союзі його так і не показали. Фільм справив сильне враження як постановкою, так і грою акторів і пригодницьким сюжетом <...> І взагалі я намагався ходити на західні фільми, бо вони дуже відрізнялися від наших» [13]. Дехто бачить у цьому «юнацький поколіннєвий протест».

Поживу для роздумів давали й деякі зарубіжні газети, хай навіть комуністичного спрямування: «Тоді у великих містах продавали центральні органи комуністичних газет країн народної демократії, як вони тоді називалися. І я почав купувати «Трибуну Люду», вивчив польську, оволодів нею буквально за півроку. А поляки набагато більше друкували фактів про Сталіна і репресії. І власне через цю газету почався мій перший зсув свідомості» [7, с. 379]. Хоча розуміння приходило не відразу, а з віком і набуттям життєвого досвіду: «Тоді я бачив газети, які виходили в Одесі, бачив у них карикатури на Сталіна, але все це не впливало на свідомість» [7, с. 378]. У формуванні свідомості значним був вплив літератури, навіть тієї, яка була у вільному доступі: «На моє розуміння подій, звичайно ж, впливала література, з якою пощастило ознайомитись. У батьків була тритомна «Українська енциклопедія», яку я дуже любив. Впливала на мене також поезія Шевченка і взагалі українська поезія...» [5, с. 316].

Компроміс між зовнішнім і внутрішнім світом у процесі самореалізації радянського історика був неминучий. Та й компромісом це не завжди можна було назвати, бо критичне став-

лення існувало здебільшого на приватному рівні: «Без сумніву, людина, яка вихована інакше, яка би протиставляла себе цій системі, була б нею перемелена. Щоб чогось досягнути, треба було на це зважати, демонструвати свою лояльність до режиму» [23, с. 75]. Критичне осмислення радянської дійсності проявлялося в розмовах з рідними і близькими. Було звичним, коли в університеті студент брав участь у політико-ідеологічних заходах, а справжнє ставлення до них висловлював у вузькому колі близьких людей або й узагалі зберігав мовчання. Л. Зашкільняк згадує про групу міської інтелігенції на історичному факультеті, яка хоч і ставилася до радянської дійсності критично, та все ж була прорадянською: «Група міської інтелігенції відчувала свою вищість і ставилася до радянської дійсності по-молодечому критично. З одного боку, їхні батьки і вони були успішні, а з другого боку, ці діти були критично налаштовані щодо цього суспільства, бачили недоліки і нав'язування, ці безперервні суботніки, воскресніки і будівництва. Я будував три студентські гуртожитки і готель «Дністер». Тобто нас звільняли із занять на тиждень і відправляли на роботу. Виховували в труді й ідеологічній обробці. Але загалом ця вся група (міської інтелігенції) була прорадянською, хоча й критичною». Стриманість у висловлюваннях на політичні теми особливо характеризувала осіб, які пережили війну, були свідками масових вивезень до Сибіру чи репресій.

Водночас відомо про неформальні (десь навіть опозиційні) товариські гуртки, які набули популярності в 1950–1960-х роках. Вони могли об'єднувати студентів і аспірантів науководослідних установ, закладів освіти й культури в доволі відвертих дискусіях культурологічного й політичного характеру. Атмосфера львівських компаній поєднувала романтику молодості з прагненням наслідувати традиції галицької інтелігенції. За спогадами Ю. Сливки, дискусійним клубом був гуртожиток, де майже щовечора, під спів пісень, велися розмови щодо становища української мови, літератури, історії, ситуації в СРСР і світі. Однак ці зібрання не переходили дозволу межу, не були антирадянськими: «Розмови велись у контексті демократизації суспільства, здобуття Україною якнайширших можливостей для економічного, культурного, мовного й іншого розвитку. Звичайно, вимоги відокремлення України не ставилися. Йшлося про максимальне забезпечення прав людини в рамках Конституції. Сприймалося це як свіже, нестандартне мислення» [23].

Назагал студентам властиво було вірити в радянські ідеали. Вони брали активну участь у суспільному житті, оскільки орієнтувалися на колективні живі форми сприймання культури, більшою мірою піддавалися формуванню колективом. Утім, усе ж зауважимо, що в українських умовах таке пристосуванство ускладнювалося національним питанням, яке конфліктувало, особливо в західних областях, з проектом «єдиного радянського народу». Тож, якщо й були певні критичні міркування, які хоч не стосувалися напряду державного ладу і не втілювалися практично, однак вони все ж засвідчували провал ідеї монолітної ідеологічної єдності, виступали опосередкованими маркерами часткової нелояльності владі [8, с. 122]. Як уже вказувалося, історики-автори спогадів з погляду сучасності, вочевидь, дещо перебільшено оцінюють це як «юнацьке дисидентство», поколіннясвий протест.

Історіографія в умовах тоталітарного режиму зазнала деформацій. Свої праці історики змушені були ґрунтувати на схемах, стереотипах і міфах, вироблених на основі партійно-державних директив [6, с. 189]. Однак зі спогадів випливає, що у взаєминах із владою історик був *не тільки* жертвою (як-от Сергій Білокінь, Ярослав Дашкевич), а все-таки більшою мірою шукав найбільш безпечний шлях співжиття із системою, аби не наразити себе на репресії. Більшість істориків проходили складну еволюцію у ставленні до політичного режиму. Таким прикладом може бути Станіслав Кульчицький, який, наприклад, поступово трансформував свої уявлення про події 1932–1933 рр. від «порушення ленінських принципів колективізації» до переосмислення природи комуністичної влади, визнання Голодомору як геноциду українського народу.

Аби зберегти наукову чесність і водночас не наразити себе на репресії, частина істориків вибирала для дослідження якнайменш ідеологічні теми (ішла «в давнину», займалася історією побуту й культури, соціально-економічною історією). Автори спогадів здебільшого обстоюють думку, що історики врешті-решт звільнилися від політичної залежності, та все ж розуміємо, що подекуди відчуття політичної кон'юнктури залишилося. У цьому (тобто підпорядкуванні історичних праць політичним запитам) є одна з причин відставання української історіографії від світової. Усе ж, за твердженням Н. Яковенко, історик завжди залишається дитям своєї доби, тож і в минулому завжди бачить те, що здається цікавим, важливим чи потрібним сучасникам, а в пояс-

ненні подій відштовхується від властивих своїй епосі уявлень про історичний процес [25, с. 86]. Це позначається і на спогадовій літературі. Схопити і передати різноголосся минулого є складним завданням навіть для фахового історика.

Попри сумніви в ефективності радянського ладу, які існували від початку, можна стверджувати, що справжнє (суттєве) його переосмислення було пов'язане з періодом «перебудови» другої половини 1980-х років і його наслідками. С. Кульчицький пише: «Другий зсув свідомості відбувся у мене під час горбачовської «перебудови». У ті роки я вже був чверть століття кандидатом, понад десять років – доктором наук, опублікував немало книг. Зсув свідомості стався з двох взаємопов'язаних причин: архівних досліджень Голодомору і вивчення праць українських недержавних істориків» [7, с. 316]. Справді, на той час уже з'являлись і ставали доступними дослідження західних істориків, зокрема в питанні Голодомору [3, с. 460]. Мемуаристи більш-менш однастайні в тому, що горбачовська «перебудова» не віщувала розвалу Союзу. Вона давала віру в те, що реформування і позитивні зміни в межах системи можливі. Але саме розвал Радянського Союзу й подальші події зумовили найбільше переосмислення цієї системи: «Коли прийшов Горбачов до влади, то я і, думаю, чимало інших сприймали це як спробу реформування. Тобто ідеали партії нічим не погані, вони прекрасні, можна сказати християнські, окрім, зрозуміло, «класової боротьби». Інша справа, що реальність інша. І я тоді ідеалістично вірив, що можна реформувати <...> Але до останнього дня я, напевно, і він, і багато людей мого кола не вірили, що розпад СРСР можливий. Гласність, перебудова однозначно сприймалися як спроба реформи. Всі ми вірили. Ніхто (може, хтось таки міг) навіть не міг передбачити, що Радянський Союз розпадеться. Здавалося, що це вічне утворення» [13].

«Перебудова» торкнулася різних сфер життя суспільства, зокрема актуалізувала інтерес до «білих плям» в історії, зумовила зміни у сфері освіти й науки. Автори спогадів відзначають зростання інтересу в навчанні історії до суто українських тем, зокрема етапів українського національного відродження та національно-визвольного руху. Усе ж, насправді, до 1989 р. реальних змін у викладанні історії не відбулося. Змінилося тільки те, що поступово зростав інтерес до ролі людини (на протигагу державі) в історії.

За свідченням мемуаристів, на порозі незалежності України в істориків виникло відчуття

нових викликів: «Однозначно, ми це сприймали як великий переворот, революцію. Це було ейфорійне явище: просто здавалося, що це неможливо, але воно сталося. Важко передати це відчуття або почуття, коли раптом все руйнується і відкривається новий краєвид» [13]. Водночас для науковців це було розуміння недослідженості багатьох сюжетів (так званих білих плям), до того ж розуміння відставання національної історіографії від світової. Ключовим ставало питання не так переосмислення минулого, як розгортання досліджень з історії України, перетворення національної історії на чинник державотворення і консолідації суспільства. Визначальним у цьому плані було питання про трактування сюжетів з історії національно-визвольного руху, особливо з часу Другої світової війни: «Це не означало, що ми не мали власної думки про збройну боротьбу українських націоналістів з радянською владою. Власна думка існувала: позитивна – у західних областях і цілком негативна – на всій іншій території України. У мене, як це зрозуміло, вона була негативною» [7, с. 346].

Загалом, беручись за спогади, мемуарист уже наперед бачить мету твору, тобто він свідомо вибирає ту чи іншу позицію щодо осіб і явищ, про які має намір писати [15, с. 5]. Вочевидь, до спогадів спонукає і вік. Однак у істориків є й інший стимул – сама професія: «Напевно кому як не історикові варто спробувати подивитися, наскільки події власного життя, яких я є свідком, можуть бути джерелом для тих, хто хоче зрозуміти цю історію, мати всебічне уявлення про давні дні» [5, с. 311–312]. Проте це не заперечує того, що спогади, навіть істориків, залишаються доволі тенденційним джерелом інформації.

Історики намагаються не піддаватися політичній кон'юктурі й про це пишуть у спогадах, як-от І. Рибалко: «Деякі історики й багато публіцистів стали все життя часів радянської влади змальовувати суцільно чорними фарбами як цілковито провальний період в історії. Думаю, що така оцінка є необ'єктивною й упередженою. Передусім не можна викреслити з історії епохи навіть найтяжчої. По-друге, не можна забути й відкинути бурхливу творчу діяльність народних мас і наслідки цієї діяльності» [21, с. 185]. Однак здебільшого історики уникають хоч якось оцінювати власне минуле. Інколи трапляється й так, що осуд минулого режиму намагаються поєднати з виправданням власних позицій і дій. Так чи інакше в проаналізованих спогадах відчувається певна самотність, з якою стикається людина в посттоталітарному суспільстві.

Висновки. (Пере)осмислення «радянського» для історика не обмежується якимось конкретним періодом, у ньому переплітаються особистий досвід і суспільно-політичні процеси. З одного боку, радянський історик мав строго підпорядковуватися дійсності, а з другого – важливу роль відігравали походження, батьківське виховання, навчання в школі та університеті, оточення. Усе це накладалося на суспільно-політичні процеси: події Другої світової війни і післявоєнні умови, хрущовську «відлигу», період «застою» (який найбільш позначився на стані історичної науки), горбачовську «перебудову» й розпад СРСР, виникнення незалежної України. Рушійним став період «перебудови», який таки ще вселяв надію на оновлення партійно-радянської системи, втім розпад Союзу став несподіванкою, а отже, остаточно дав поштовх до (пере)осмислення старої системи, неможливості її реформування.

Критичне ставлення до радянської дійсності майбутній історик формував від початку (від навчання в університеті, під час дослідницької роботи, поїздки за кордон тощо). Зокрема, важливим для багатьох став досвід відвідин Польщі, який давав змогу порівняти політичні режими хоча б у межах комуністичного блоку. Навряд чи це можна вважати критичним осмисленням дійсності, як інколи йдеться у спогадах, однак сумніви воно породжувало. Утім такі сумніви проявлялися переважно на приватному рівні, у спілкуванні з друзями чи рідними, частіше взагалі не проговорювалися. Радикальні зміни в сприйнятті «радянського» стали можливими щойно після розпаду Радянського Союзу. Однак і досі створення цілісного образу радянського минулого залишається для істориків актуальним завданням.

Сьогодні все більше на спогадові матеріали впливають виклики XXI ст. Спогади стають інструментом для переосмислення минулого: вони мають властивість руйнувати старі стереотипи, водночас підпорядковуватися сучасним. Через (пере)осмислення радянського періоду мемуаристи намагаються впливати на сучасне суспільство, як-от формувати патріотичні настрої, міркувати про економічні стратегії тощо. Осуд минулого посилюється, тоді як свої дії мемуаристи дедалі частіше на цьому тлі виправдовують. Отже, спогади суттєво спотворюють реальність, пов'язану зі співіснуванням людини з радянською системою.

Список літератури:

1. Водотика С.Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування. Херсон : ХЮІ ХНУВС, 2006. 335 с.
2. Гончарук Г. Мемуари професора. Книга перша. Зберегти і знайти себе. Одеса : Політехперіодика, 2015. 188 с.
3. Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Мелітополь : ФОП Одрог Т.В., 2019. 460 с.
4. Інтерв'ю з Зашкільняком Леонідом, 1949 р. н., зап. в м. Львові 5 грудня 2016 р. Запис зберігається в особистому архіві авторки.
5. Ісаєвич Я. Я завжди люблю заперечувати. *Україна модерна*. Київ : Критика, 2010. Число 6 (17). С. 311–330.
6. Історик і Влада : колективна монографія / ред. В. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 543 с.
7. Історик на зламі епох. Станіслав Кульчицький: Матеріали до біобібліографії. Інтерв'ю. Спогади / упоряд. бібліогр. : І. Кузьміна, О. Юркова ; авт. історіограф. нарису О. Юркова. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016.
8. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія ; наук. ред. Ф. Турченко. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
9. Кадеєв В. Воспоминания. Харків : ООО «НТМТ», 2013. 144 с.
10. Киридон А.М. Історик в культурній топографії пам'яті. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 10. С. 82–93.
11. Кондратюк К. Спомини і роздуми історика. Львів : Піраміда, 2014. 156 с.
12. Красько О. Межі приватного та публічного життя в мемуарах та усних спогадах вихованців Харківського університету другої половини XIX – другої половини XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 46. С. 117–119.
13. Леонід Зашкільняк: «Біографія України на сьогодні ще не написана». URL: https://uamoderna.com/jittepistory/leonidzashkilnyak?fbclid=IwAR0TnNNreIw_wGSOmAMp3mTTbxMtcspggCLn6OQrgXqRo-eSEwvU3_a7h4o (дата звернення: 25.05.2021).
14. Любовець Н.І. Українські мемуари в сучасному інформаційному просторі. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. 2013. Вип. 37. С. 602–615.
15. Макарчук С.А. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. Львів : Світ, 1999. 351 с.
16. Мовчан С. Студенти і викладачі історичного факультету в роки «хрущовської відлиги». Вісник Львівського університету. Серія історична. 2014. Вип. 50. С. 340–363.
17. Патер І.Г. «Черемоша рідні хвилі...» (фрагменти споминів зі студентських літ). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2008. Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. С. 22–32.
18. Портнов А.В. Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії XX століття. Київ : Критика, 2011. 231 с.
19. Портнов А.В. Наукове середовище і академічна культура в сучасній Україні. URL: <http://www.humanities.org.ua/projects.php> (дата звернення: 25.05.2021).
20. Портнов А. Про українську радянську історіографію та її інституційну тяглість. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/193-andrii-portnov-pro-ukraïnsku-radiansku-istoriografiiu-ta-ii-instytutsiinu-tiahlist> (дата звернення: 25.05.2021).
21. Рибалка І. Така наша доля: сторінки життя нашого (спогади). Харків : Основа, 1999. 199 с.
22. Сечка С.В. Соціалізація молоді в студентських громадських організаціях та об'єднаннях (60–80-ті роки XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. Слов'янськ, 2016. 20 с.
23. Сливка Ю. Неакадемічні розмови на Академічній. Поступ. Львів, 2000. 30 березня.
24. Тарарак Н. Процес формування «ціннісних орієнтацій» студентів вищих навчальних закладів мистецького профілю України радянського періоду. Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини. 2015. Ч. 1. С. 346–354.
25. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми : кол. монографія / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Львів. нац. ун-т імені І. Франка, 2004. 405 с.
26. Ясь О.В. Мемуари. Енциклопедія історії України. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла–Мі. С. 604–608.

Mykhailiv I.H. (RE)THINKING OF “THE SOVIET” IN THE MEMORIES OF UKRAINIAN HISTORIANS

The article presents analysis of (re)thinking of the Soviet past (its norms, values, everyday life) in memories of Ukrainian historians, their studying and profession realization which took part on the second half of 20th century. Contradiction of this process in modern Ukraine has been defined: on the one hand the authors of memoirs present the defects of political regime, on another – they avoid writing about influence of the regime on their lives. These memories in general separately present the politics and the life of a man, even that one who had to be the part of an ideological system because of professional activity. Being defined that rethinking of the Soviet for historian hasn't being limited by specific period but it is a result of combination of personal life experience and social political processes. The period of Perestroika and the collapse of the Soviet Union, formation of independent Ukraine were driving processes and stimulus for doubts and rethinking of the Soviet system, for some historians recognition of the past continues for now. Place of origin, upbringing and environment, studying at the university, university educational system, exploring their own researches, listening to foreign broadcast, music and watching films, exploring the works of foreign historians, traveling abroad influenced on historians and their comprehension of the Soviet system and sometimes formed critical thoughts. Anyway doubts and criticism for a long time were being private; the rethinking was being difficult and long process and total dismissal from ideology and principles of the Soviet system was relative possibility. In the 21st century memories become the instrument of constructing the past. By the act of rethinking of the Soviet period memoirists try to influence on the modern society and sometimes distort and ignore moments of the past (by using censure and excuse) and subordinate it to the modern actual circumstances.

Key words: memories, historian, Soviet period, rethinking, biography studies.